

АҚҚАЛИЕВА А. Ш.

Аққалиева Айбөбек Шыныбекқызы

Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан;
aybobek.akkaliyeva@gmail.com

ШІРІКРАБАТ МӘДЕНИЕТІ ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ СЫРҒАЛАР

Аннотация. Мақалада б.д.д. I мыңжылдықтың екінші жартысымен мерзімделетін шірікрабат мәдениетінен анықталған алтын сырғалар сипатталады. Қазіргі таңға дейін аталған мәдениеттен алты сырға табылып отыр. Алғашқы үш сырға Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясы 1958-1960 жылдары жүргізген Бәбіш мола 2 және Шірік 2 ескерткіштерінен тіркелді. Оның екеуі маржанмен әшекейленген салпыншақты сырға болса, үшіншісінде төңкерілген қызғалдақ сомдалған. Кейінірек, 2004-2005 жылдары Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Шірік Рабат археологиялық экспедициясы Ж. Құрманқұловтың жетекшілігімен Шірік рабат кешеніндегі № 3 нысаннан маржанның сабағы бар сырғаны анықтаған болса, кейін, 2020 жылы Егістік кесенесінен амфора тәрізді, салпыншақтары бар сырға табылды. Мақалада жоғарыда көрсетілген сырғалардың жалпы сипаттамасы мен олардың аналогтары келтірілген.

Түйін сөздер: археология, Сырдария, Жаңадария, шірікрабат мәдениеті, Бәбіш мола, Шірік рабат, Егістік, сырға, алтын, маржан, моншақ, қызғалдақ.

Кез келген халықтың мәдениетінде әшекей бұйымдар маңызды орын алады. Олар ежелгі қоғамдарда тек сәндік рөл атқарып қана қоймай, сонымен бірге терең мағыналық жүкті де көтерді, оны бұйым пішінінің ерекшелігінен, тағу тәсілдерінен және т.б. көре аламыз. Ерекше түрдегі әшекейлердің болуы арқылы адамның әлеуметтік жағдайын, халықтардың этникалық құрамын және оның ішіндегі белгілі бір ру-тайпалық топқа жататындығын анықтауға болады. Ерте көшпелілер дәуірінде осындай «индикаторлардың» бірі ретінде сырғалар саналды. Соның ішінде, шірікрабат мәдениетіне тән ескерткіштерге жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары нәтижесінде алтыннан жасалған бірнеше сырғалар тіркелген болатын. Жалпы, шірікрабат ескерткіштері Қызылорда қаласынан оңтүстік батысқа қарай 300 шақырым, Сырдария өзенінен бөлініп шыққан Жаңадария арнасы бойында орналасқан.

Тақырыбымызға арқау болып отырған алғашқы үш сырғаны Бәбіш мола елді мекенінен және Шірік 2 ескерткішінен 1958-1960 жылдары Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясы анықтады [Толстов 1962]. Кейін, Шірік Рабат археологиялық экспедициясы 2004 жылдан бастап жүзеге асырылған «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында Шірік Рабат кешеніне зерттеу жұмыстарын жүргізу барысында 2004-2005

жылдар аралығында екі сырға және 2020 жылы Егістік кесенесінен тағы бір сырға табылды [Курманкулов и др. 2006; Каталог 2021: 41].

Бәбіш мола 2 жерлеу ескерткіші Жаңадария арнасының оң жағалауында, Бәбіш мола 1 қалашығы солтүстік-батыс бөлігінде орналасқан. Ғимарат жоспар бойынша шаршы тәріздес, аумағы 21x21 м, биіктігі қазіргі таңда 7 м-ге дейін барады. Құрылыстың негізі алты қатар пахсалық блоктардан тұрғызылған болса, жоғарғы жағы шикі кірпіштерден өрілген. Дәліз арқылы төрт бөлмеге бөлінген ғимараттың ішкі қабырғалары алебастрмен сыланған. Оңтүстік батыс бөлмеден ағаш зөмбілдерге немесе торланған ағаш жәшікке қойылған үш кісінің сүйектері анықталған. Жерлеу орнынан көптеген жәдігерлер: соның ішінде, жарты шар пішіндес алтын жапсырмалар, алтын үзбелер, дән тәріздес алтын моншақтар және тақырыбымызға сәйкес келетін алтын сырғалар табылған [Вайнберг, Левина 1993: 87-88, рис. 83].

Алғашқы сырғаның жоғарғы жағы моншақтар бекітілген спираль тәріздес алтын сыммен ширатылған, ал, төменгі бөлігіне салпыншақ кейпінде маржан тас ілінген. Келесі сырға қызғалдақ гүліне ұқсатылып сомдалған. Оның жоғарғы бөлігі алтын сыммен ілмек тәрізді жасалған болса, төменгі жағы орама сымға бекітілген моншақтары бар екі

салпыншақпен безендірілген (1:1,2-сур.). Осы сырғаға ұқсас аналогты Тәжікстан Республикасы, Бешкент алқабында шоғырланған Тулхар қорымының ерте жерлеу орындарының бірінен табылған. Аталған қорымда 348 қорған бар және олар көлемдеріне байланысты ерекшеленіп, бірнеше топтарға бөлінген. Ең үлкен тобы 63, ал, ең кішісі 3 қорғаннан тұрады. Соның ішінде, XVI, 1 қорғаннан басы ССШ қаратылып, шалқасынан жерленген әйел адамның сүйегі жанынан төрт салпыншағы бар құс бейнесі сомдалған алтын сырғаны айтамыз [Мандельштам 1966: 68, табл. LIX]. Бірақ біз қарастырып отырған екі сырғадан да төңкерілген қызғалдақ гүлін байқауға болады.

Келесі сырға Шірік 2 кесенесінен табылды [Левина и др. 2000: 188, рис. 8]. Өкінішке орай, бұл сырғаның сипаттамасы туралы нақты мәліметтер көрсетілмеген. Бірақ өзімізше сипаттама берсек, сырға үш бөліктен тұрады: жоғарғы бөлігіне сымнан оралған сақина жатса, ортаңғы бөлігі моншақтастар бекітілген ширатылған алтын сымнан тұрады ал, төменгі бөлігінде маржан сабағы бар (1:3-сур.).

2004-2005 жылдары Шірік рабат қалашығынан шығысқа қарай 7 шақырым жердегі төбенің үстіне орналасқан Шірік рабат ескерткіштер кешеніне жататын №3 нысанға (кесене) қазба жұмыстары жүргізілді. Қазба жұмыстары кезінде кесененің пішіні дұрыс емес дөңгелек екендігі және оның биіктігі 1,5-2 м болатындығы анықталды. Ескерткіштің төменгі бөлігі пахса блоктарынан тұрғызылған болса, жоғарғы жағы шикі кірпіштерден өрілген. Іші қабырғалар арқылы төртке бөлінген. Ішкі қабырғаның ені шамамен 1,5 м. Қазба барысында белгілі болғандай ескерткіш тоналған. Адам сүйектері орынсыз шашылып жатыр. Адам сүйектерімен қатар мал сүйектері және керамикалар, моншақтар, алтыннан істелген сырғалар, қайрақ тастар және т.б. бұйымдары тіркелді [Курманкулов и др. 2005: 155; Курманкулов и др. 2006: 249].

Табылған сырғаның бірі қалыңдығы 0,1 см болатын алтын сымнан дөңгелене иіліп, тұйықталмай жасалған. Ұзындығы 2,98 см құрайды (1:4-сур.). Осыған ұқсас сырға Орталық Қазақстан аймағындағы Қаратал қорымынан табылған. Алтын пластинадан дайындалған сырғаның қысқа ілмегі тұйықталған және ұқыпсыз соғылған [Бейсенов 2014: 123, рис 3.3]. Келесі аналог Нұра өзенінің бойындағы Жыланды қорымының №1 қорғанынан анықталды. Сырғаның ұшына жұқа алтын сым дәнекерленген және оған көгілдір моншақ бекітілген [Қадырбаев 1974: 41, рис. 10].

Келесі сырғаның ұзындығы 8,1 см, сым қалыңдығы 1 мм, маржанның ұзындығы 2,6 см, ені 2,5 см құрайды (1:5-сур.). Ілмек тәрізді сырғаның ұшында сымнан

1 - сур. Шірікрабат мәдениеті ескерткіштерінен анықталған алтын сырға түрлері: 1 – маржан сабағы бар сырға (Толстов бойынша); 2 – қызғалдақ бейнесіндегі сырға (Толстов бойынша); 3 – маржан сабағы бар сырға (Толстов бойынша); 4 – сырға (Құрманқұлов бойынша); 5 – маржан сабағы бар сырға (Құрманқұлов бойынша); 6 – амфора тәрізді сырға (Утубаев бойынша).

дайындалған салпыншағы бар. Сымның жоғарғы ұшы ілмектің айналасын екі қайыра орап шиыршықтала төмен қарай түскен және ортаңғы бөлігіне үш моншақ (шеткі екеуі інжу, ортаңғысы көк түсті шыны) ілінген. Ал сырғаның төменгі бөлігінде жануар бейнесіне ұқсас маржан сабағы бар [Археологиялық коллекция 2009: 357].

Жоғарыда көрсетілген Бәбіш мола 2 кесенесінен, Шірік 2 және Шірік рабат кешеніндегі №3 нысаннан табылған, маржан салпыншағы мен інжу моншағы бекітілген сымнан бұратылып жасалған алтын сырға К.А. Ақышевтың Сары Бұлақ және Көктұма қорымдарынан анықтаған сырғалармен сәйкес келеді. Олар да шамамен, б.д.д. IV-II ғғ. мерзімделеді [Акишев 1983: 140].

Жалпы Оңтүстік Орал маңы, Хорезм, Солтүстік Қаратеңіз, Солтүстік Кавказ жерлерінен анықталған маржан бұйымдардың көпшілігі жерорта теңіздік импорт немесе Индия және Парсы шығанағынан әкелінген тауарлар болып есептеледі [Трейстер 2021: 366]. Қарастырып отырған аймағымыз кіретін – Хорезмдік ескерткіштерде маржаннан әзірленген әшекей бұйымдар б.д.д. IV-III ғасырларда кездесе бастайды. Кейінірек, б.д.д. II-I ғасырларда Тувадағы, Таулы Алтайдағы сюнну обаларынан және Хакассия жеріндегі ескерткіштерде маржан сабағынан жасалған бұйымдар тіркеледі. Бұл аймақтарға маржанның қандай жолмен келгенін айту қиынық туғызады, бірақ, б.д.д. II ғасырда Орталық Азия және Арал маңынан құрлық жолы арқылы келген болуы мүмкін [Трейстер 2021: 370].

2020 жылы Егістік кесенесінен табылған алтын сырғаның жалпы ұзындығы 4,9 см. Кесене Бәбіш мола қалашығынан оңтүстікке қарай 23 шақырым жерде, Жаңадарияның оң жағалауында орналасқан. Ескерткіштің пішіні дөңгелек, диаметрі 12,5 мм, сақталған биіктігі 1,4 мм. Іші төрт қабырғамен бөлінген. Қабырғалары шикі кірпіштермен тұрғызылған. Қазба барысында төрт бөлмеден орынсыз шашылған кісі сүйектері көп анықталды. Адам сүйектерімен қатар ағаш сынықтары кездесті. Соған қарағанда кісі сүйектері ағаш зембилдер мен жәшіктерге қойылған болса керек. Бөлмелерден кісімен бірге қойылған ғұрыптық бұйымдары табылды. Олар: қыш және ағаш ыдыстары, әр-түрлі моншақтар, айна, сырға және т.б. бұйымдар [Каталог 2021: 44, Сүйіндікова 2021: 31]. Соның ішінде, тақырыбымызға арқау болып отырған алтыннан жасалған салпыншақты сырға. Сырға үш бөліктен тұрады: жоғарғы бөлігіне сымнан оралған сақина жатса, төменгі бөлігі амфораға ұқсас цилиндр пішіндес үлкенді-кішілі бөлшектерді дәнекерлеу

арқылы жасалған бөліктен тұрады. Төрт жағында ұшына ұсақ моншақтар бекітілген жіңішке алтын сымдармен ширатылған салпыншағы бар (1:6-сур.).

Б.д.д. III-II ғасырларда амфора тәрізді, салпыншақтары бар сырғалар этрускилік қорғандарда кездеседі, Месопотамия мен Иран аймағынан анықталған сырғалар б.д.д. I ғасырдың соңы – б.д. II ғасырлармен мерзімделеді. Жалпы, Иран жерінде салпыншағы бар, амфора пішінді сырғалардан басқа, алқалар да жасалған [Литвинский 1973: 42]. Сонымен қатар, Мунчак-Тепе (Өзбекстан) ескерткішінен сырға дайындайтын қалыптардың табылуы, аталған әшекейдің Орта Азия жерінде де таралғандығын көрсетеді. Қалыптар, негізінен, сақина тәрізді бөлшегі мен амфора салпыншағы бар сырғаларды құю үшін пайдаланылған. Сондай-ақ, амфора тәрізді сырғалар ұлы қоныс аудару дәуірімен мерзімделетін Ираги (Дағыстан) және Унтерзибенбрунн (Австрия) қорымдарынан да тіркелді [Рябцева 1999: 349, рис. 11].

Егістіктен табылған сырғаға аналог ретінде прохоров мәдениетінің әшекейлерін де жатқызуға болады. Б.д.д. III-II ғасырлармен кезеңделетін сырғалар алтынмен қапталып, қоладан жасалған, оған ілмектің көмегімен жарты ай тәрізді қалқаншалар және оның жоғарғы бұрышына алтын кішкене шарлар бекітілген. Қалқаншалардың арасына біріктіріп тұратын іші қуыс алтын түтікшелер орналастырылған. Ал төменгі жиегіне ілмектер дәнекерленіп, олардан алтын шарлар ілінген сылдырлап тұратын шынжырлар түсірілген. Жалпы, прохоровтық әшекей бұйымдардың ішінде аталмыш сырғалар бірегей жәдігер болып саналады [Мошкова 1963: 44, табл. 29,30].

Қорытындылай келгенде, жоғарыда келтірілген зергерлік бұйымдардың толық тізімі емес, аз уақыт ішіндегі зерттеулер барысында табылған әшекейлер ішіндегі сырғаларға қысқаша сипаттама берілді және ұқсастықтары келтірілді. Зерттеу шеңберінен тыс жасалу технологиясы, жергілікті тайпалардың Алдыңғы Азия және ежелгі Шығыс мемлекеттерімен мәдени-экономикалық байланыстары, импорт сырғалардың осы аймаққа ену жолдары сияқты маңызды тақырыптар Қазақстанның ежелгі тарихының маңызды мәселелеріне толық жауап беруге мүмкіндік береді деп үміттенеміз.

Әдебиет

Акишев К.А. Древнее золото Казахстана. – Алматы: Өнер, 1983. – 264 с.

Бәбіш мола қазыналары = Соқровица Бабиш-мола. Каталог / ред. Курманкулов Ж. – Алматы: Онон, 2021. – 108 с., илл. – Қазақша, орысша.

Бейсенов А.З. Серьги сакской эпохи // Вестник Томского государственного университета. История. – 2014. – № 6 (32). – С. 121-128.

Вайнберг Б.И., Левина Л.М. Чирикрабатская культура / Низовья Сырдарьи в древности. – Вып. I. – М., 1993. – 130 с. + илл. Вклейки

Кадырбаев М.К. Могильник Жиланды на реке Нура // Вглубь веков: археол. сб./ Отв. ред Акишев К.А. – Алма-Ата: Наука, 1974. – С. 25–45.

Курманкулов Ж., Бирмуханова А., Калиева Ж., Утубаев Ж. Археологические исследования на городище Чирик-Рабат и в его окрестностях // Отчет об археологических исследованиях по Государственной программе «Культурное наследие-2004». – Алматы: ИД Credo, 2005. – С. 152-156.

Курманкулов Ж., Жетибаев Ж., Утубаев Ж., Байтілеу Д., Искаков А. Археологические исследования памятника Чирик-Рабат и прилегающих районов // Отчет об археологических исследованиях по Государственной программе «Культурное наследие» в 2005 году. – Алматы: Иль-Тех-Кітап, 2006. – С. 249-251.

Қазақстанның ежелгі көшпелілер мәдениеті: археологиялық коллекция. Ғылыми каталог / ред. Әлімбаев Н. – Алматы: Ди-Пи-Эс. – 420 с.

Левина Л.М., Рапопорт Ю.А., Неразик Е.Е. В низовьях Окса и Яксарта: Образы древнего Приаралья. – М.: Индрик, 2000. – 207 с.

Литвинский Б.А. Украшения из могильников Западной Ферганы // Могильники Западной Ферганы. – Вып. III. – М.: Наука, 1973. – 211 с. + 19 табл.

Мандельштам А.М. Кочевники на пути в Индию. – М–Л.: Наука, 1966. – 232 с.

Мошкова М.Г. Памятники прохоровской культуры. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 56 с. + 32 табл.

Рябцева С.С. Близнецы или двойники. О сходстве и отличии «волынских» и «прикамских» серег // Stratum Plus. – №5. 1999. – СПб. – Кишинев – Одесса, 1999. – С. 338-356.

Сүйіндікова М.Қ. Бәбіш мола оазисі Егістік кесенесінен табылған ағаш ыдыстар // Марғұлан оқулары – 2021: Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығына және Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының 30 жылдығына арналған «Этно-мәдени зерттеулер контекстіндегі Ұлы Дала» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары (Алматы қ., 26-27 қазан 2021 ж.). 3 томдық./ Жауапты редактор Байтанаев Б.А. – Алматы: Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты, 2021. – 3-том. – 30-34 бб.

Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. – М.: Изд-во вост. лит-ры, 1962. – 324 с.

Трейстер М.Ю. Коралловые украшения и элементы декора в ювелирных изделиях и предметах торевтики из погребений кочевников Азиатской Сарматии в контексте торговли экзотическими материалами в Евразии // Вестник древней истории / ред. Иванчик А.И. – № 4 (81). Москва, 2021. – С. 340-393.

